

Temadan Kavramsal..

Toplumsal Bellek ve İletişim Alanı Üzerine Birkaç Not...

Kolektif hafıza, psikolojik varsayımlarla dolu olsa da esasında sosyolojik bir kavramdır. Bireylerin hatırlama süreçlerine psikologlar, psikanalistler ve sinirbilimcilerin duyduğu ilginin farklı bir versiyonu sosyal bilimcilerde -sosyologlar, tarihçiler, antropologlar, siyaset bilimciler, iletişim bilimciler- kolektivitelerin -aileler, gruplar, uluslar- geçmişi nasıl hatırladıkları, anlatı yapıları aracılığıyla nasıl kavramsallaştırdıkları ve anıtlar, müzeler, törenler ve diğer anma biçimleri aracılığıyla nasıl hafızalaştırdıklarını ortaya koymak biçiminde gerçekleşmektedir (Prager, 2001). Sosyal bilimcilerin toplumsal bellek meselesine gün geçtikçe daha fazla ilgi duydukları ortadadır. İletişim araştırmaları ve toplumsal bellek çalışmaları özelinde mesele ele alındığında ise bu iki alan arasında çeşitli paralellikler olduğu görülür. Bu koşutlukta biri paradigmatik diğer ikisi ise yapısal olmak üzere üç temel neden üzerinde duran Orhon (2015), medya ve bellek çalışmaları arasındaki ilişkiye şu sözler ile dikkat çeker: "...bu iki çalışma alanı arasında, her iki alanın da disiplinler arası karakterlerinin olması, anlamın dinamik yapısına bakmaları ve inşacı epistemolojileri açısından çok sayıda paralellik saptanabilir... Medya çalışmalarının, etki paradigmasından ve yapısalcı paradigmadan, özne ve anlamlandırma merkezli, haz gibi kişisel/duygulanımsal süreçlerin hesaba katıldığı, daha demokratik bir epistemolojiye eğilimli hale gelişi ve tüm bu dönüşümün berraklaştığı Kültürel Çalışmalar geleneğinin geçerlik ve meşruiyet kazanması bu paradigmatik dönüşümün alandaki görünümüdür." Benzer bir bağlamda bellek çalışmaları doğmuştur (Orhon, 2015: 12). Esasında iletişim ve toplumsal bellek çalışmaları arasındaki bu koşutlukların yanı sıra toplumsal bellek, iletişim ve kitle iletişimi arasındaki bağ da oldukça nettir. Bellek inşası ve medya içeriği arasındaki ilişki son derece doğrudan bir ilişkidir. Toplumsal bellek ve medya ilişkisini daha detaylı ele almadan önce toplumsal bellek kavramını kısaca açıklayalım.

"**Toplumsal Bellek**" terimi ilk olarak 1902 yılında Hugo von Hofmannsthal tarafından kullanılmakla birlikte (Olick ve Robbins, 1998: 106), bu alana önemli bir katkı sağlayan ve kolektif bellek araştırmalarının kurucusu olarak kabul edilen isim, Fransız yazar Maurice Halbwachs'tır. Les Cadres sociaux de la mémoire (Hafızanın Sosyal Çerçevesi) ve La Memoire Collective (Kolektif Hafıza, 1925) kitaplarını yazan, Emile Durkheim'in ikinci kuşak öğrencisi Maurice Halbwachs'ın çalışmalarını yayınlanmasının ardından farklı akademik disiplinlerden gelen çok sayıda düşünür bu konuyu araştırmış ve alana olan ilgi her geçen gün artmıştır. Toplumsal bellek meselesine yönelik artan bu ilginin temel dinamiklerin başında Post-Kolonyalizm süreci ve yerel tarihlere olan ilginin artışı gelirken; İkinci Dünya Savaşı ve Holocaust gibi olaylar sonucunda soykırımdan kurtulanların deneyimlerinin dinlenmesiyle oluşturulan ses ve görüntü arşivleri, kimlik çalışmalarına duyulan ilgi de diğer önemli nedenler arasında sıralanabilir.

“Toplumsal bellek (collective memory) ne geçmişi birebir deneyimlemiş bireysel hafızaların toplamı, ne de anılarımızın depolandığı nörolojik bir süreçtir. “Halbwachs (1992: 22) toplumsal belleğin kaynağı olarak içinde doğup-büyüdüğümüz toplulukları işaret eder: varlığı bir gruptan bağımsız olamayacak bireysel hafızalar yalnızca bir topluluk içinde oluşup, var olmaya devam ederler. Dolayısıyla hatırlama ve unutma edimleri her topluluğa göre değişse de, o topluluğa özgü toplumsal çerçevelerce --ki Halbwachs’a göre bir aile, dini grup ya da toplumsal bir sınıf olabilir-- belirlenen kolektif bir eylemdir.” (Akt. Ünal Çınar, 2022).

Bellek, canlı ve aktif bir süreçtir (Huysen, 2003). Peki, toplumsal bellek nasıl işler ve bu işleyişin medya ile nasıl bir bağı vardır? Bu noktada Jan Assmann, Halbwachs’ın düşüncelerini temel alarak toplumsal hafızanın işleyişini iki kategoriye ayırır ve böylelikle toplumsal bellek sürecini anlamamızı ve kitle iletişimi ile ilişkilendirmemizi kolaylaştırır. Bu kategorilendirmeye göre; **iletişimsel hafıza** ve **kültürel hafıza olmak üzere belleğin iki işleyiş biçiminden söz edilebilir**. İletişimsel hafıza, bireylerin çağdaşlarıyla paylaştığı anılara ve yakın geçmişe atıfta bulunur. Bu bellek taşıyıcılarının yaşamlarıyla sınırlı (Assmann, 2018: 58) olmanın yanı sıra bireyler arası etkileşime dayanır. Kültürel hafıza ise kurumsal ve yapay olarak oluşturulabilir (Assmann’dan aktaran Sancar, 2014: 45). Geçmişin belirli noktalarına odaklanan kültürel hafızada, anılar sembolik hatırlama figürleriyle ilişkili olarak anılmaktadır. Bu işleyiş biçiminde hafızanın özel taşıyıcıları, şamanlar, ozanlar, yazarlar, öğretmenler ve filozoflar gibi, bilgiyi taşıma yetkisi olan bireylerdir. Yine hafızanın oluşumunda metinlerin yanı sıra danslar, oyunlar, gelenekler, resimler, heykeller, posta pulları ve binalar gibi çeşitli kültürel öğeler yer alır (Assmann, 2018: 51, 54-57, 62; Sancar, 2014: 45). Geçmişle ilişki kurmada en önemli kültürel öğelerden biri de şüphesiz ki kitle iletişim araçlarıdır. Hem geleneksel medya hem de yeni medya, geçmişin depolandığı, dolaşıma sokulduğu veya oluşturulduğu birer araçtır ve kolektif hatırlamanın önemli birer bileşenidir. Geçmişin nasıl hatırlanacağı (dolayısıyla nasıl anlatıldığı) okulda öğretilen tarih, aile ve sosyal çevrenin yanı sıra televizyon, film, gazete, dergi ve internet gibi kitle iletişim araçlarıyla edinilen sözlü ve yazılı kültürle ilişkilidir (Neyzi, 2014: 2).

Gazete, radyo, televizyon ve sinema gibi geleneksel medya araçları, hatırlamayı kolaylaştıran ya da belleği kuran önemli birer araç olarak karşımıza çıkar. Kültürel bellek içerisinde, anma törenleri, sembolik ve maddi uygulamalar, uzman meslekler ve kurumlar tarafından yürütülen toplumsal ritüeller; devletlerin ve kurumların kuruluşu, yöneticilerin doğumları ve ölümleri, barış beyanları gibi her yıl kutlanan ve anımsamalarla dolu tüm ritüeller ve bunların yanı sıra ödüller, kitaplar, filmler ve sergiler gibi eserler yer alır (Brockmeier, 2002: 17). Bahsedilen bu kültürel araçlar aynı zamanda kolektif hafızayı etkiler. Medya ortaya konulan metinler, eserler, görüntüler aracılığıyla geçmişe dair bilginin saklanması ve tekrar hatırlanmasını olanaklı kılar. Ünlü Rus yönetmen Andrei

Tarskovsky, film ve hatırlama üzerine değerli bir tespitle bulunarak, filmin zamanı sonsuza dek koruyan bir yöntem olduğunu ve onu durdurmak yoluyla o ana tekrar tekrar bakmayı olanaklı kıldığını ifade eder (King, 2008). Jill Edy ise benzer bir tanımlamayı gazete için yapar ve gazetecinin tarihin ilk taslağını yazan kimse olduğunu belirtir (Başaran İnce, 2010). Geleneksel medya araçları ortaya koydukları ürünler aracılığıyla (fotoğraf, video, ses ya da metinler) o anın korunmasını ve hatırlanmasını ya da belleğin inşa edilmesini sağlarlar. En nihayetinde metinler ve anlatı çerçeveleri gibi kültürel araçlar, bireylerin geçmişle olan ilişkilerine aracılık eder ve grubun geçmişi hakkında söylemler üretmek koşulu ile (Wertsch, 2002) hafızanın devamlılığını sağlar. Yeni medya, geleneksel medyadan farklı olarak yeni bilgi ve iletişim teknolojileri ile bunlarla bağlantılı sosyal bağlamları, iletişim becerilerini arttıran cihazları, bu cihazları kullanarak geliştirilen iletişim etkinlikleri ile pratiklerini ve bu cihazlarla pratikler etrafında şekillenen sosyal düzenleme ve örgütlenmeleri kapsar. Assmann (2018) hafıza ve yeni medya arasındaki ilişkinin önemini vurgularken, matbaa ve yazının keşfine eşdeğer bir keşfin yani, “yeni elektronik medya”nın ortaya çıkışına ve bu durumun beraberinde getirdiği bellek dışı kaydın (dolayısıyla yapay belleğin) yarattığı yeni olanaklara işaret eder. Yeni medyanın hatırlama ve unutmaya üzerindeki etkisi çok sayıda araştırmacıyı toplumsal bellek ve yeni medya konularını ele almaya itmiştir. Bu bağlamda, Le Goff’un 20. yüzyılı bir “bellek devrimi” olarak işaret etmesinden Garde-Hansen’in (2011: 76) dijital medyanın bellek araçlarını ve arşivleri hem çeşitlendirmesine hem de geniş kitlelere açarak demokratikleştirdiğinden söz etmesine kadar birçok düşünür, belleğin dönüşümünü farklı kavramlarla tanımlamıştır. Yine alanda, Hoskins’in (2001) “yeni bellek” tanımlaması, Van Dijck’in (2007) “dolayımlanmış bellek” kavramı ya da Landberg’in (2004) “protez bellek” adlandırmasına kadar çok sayıda yeni kavramsallaştırma söz konusudur (Orhon, 2015). Bunların yanı sıra, dijital teknolojilerin belleği hem bireysel hem de toplumsal düzeyde nasıl şekillendirdiğini analiz eden çeşitli çalışmalar dijital çağın getirdiği bu dönüşümde bellek kavramının giderek daha merkezi bir rol oynadığını öne sürmektedir. Bellek çalışmalarının bu evrimi, geçmişin hatırlanma biçimlerine ve toplumsal belleğin kolektif kimlikler üzerindeki etkisine dair yeni perspektifler kazandırmaktadır. Sonuç olarak toplumsal bellek ve medya çalışmaları arasındaki keşişimsellikler dikkate alındığında, toplumsal bellek konusunun gerek konvansiyonel medya, gerekse yeni medya bağlamında ilerleyen dönemde de daha pek çok çalışmaya konu olmaya devam edeceği açıktır.

Doç. Dr. Alev ASLAN

Alan Editörü

Ekim 2024, İstanbul.

Kaynakça/References

- Aslan, A. (2021). Toplumsal seslerin çoğulluğu: Alternatif-aktivist yeni medya ve demokratik “tarih” anlatısı. *Alternatif Politika*, 13(1), 51-74.
- Assmann, J. (2018). *Kültürel bellek: Eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik* (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Başaran İnce, G. (2010). *Toplumsal hatırlama/unutma sürecinde basın: Kolektif siyasi belleğimizdeki Cumhuriyet tasavvuru* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı, İzmir.
- Başaran İnce, G. (2010). Medya ve toplumsal hafıza. *Kültür ve İletişim*, 13, 9-31.
- Brockmeier, J. (2002). Remembering and forgetting: Narrative as cultural memory. *Culture & Psychology*, 8(1), 15-43.
- Halbwachs, M. (2017). *Kolektif hafıza* (B. Barış, Çev.). Ankara: Heretik Yayınları.
- Huyssen, A. (2003). *Present pasts: Urban palimpsests and the politics of memory*. California: Stanford University.
- King, P. (2008). Memory and exile: Time and place in Tarkovsky’s mirror. *Housing, Theory and Society*, 25(1), 66-78.
- Neyzi, L. (Ed.). (2011). *Nasıl hatırlıyoruz? Türkiye’de bellek çalışmaları*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Olick, J. K., & Robbins, J. (1998). Social memory studies: From “collective memory” to the historical sociology of mnemonic practices. *Annual Review of Sociology*, 24, 105-140.
- Orhon, G. (2015). Medya ve bellek çalışmaları: Paralellikler, gerilimler. *Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/23/2281/23737.pdf>
- Prager, J. (2001). Collective memory, psychology of. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2223-2227.
- Sancar, M. (2014). *Geçmişle hesaplaşma: Unutma kültüründen hatırlama kültürüne*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ünal Çınar, R. (2022). Toplumsal bellek: Demokrasi için bir devrim. *Mülkiye Dergisi*, 46(3), 653-691.
- Wertsch, J. (2002). *Voices of collective remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.